

УДК 159.9

Заярна М.С., аспірант науково-дослідної лабораторії екстремальної та кризової психології НУЦЗУ

ТЕОРЕТИКО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ПРОФЕСІОГРАФІЧНОГО АНАЛІЗУ ДІЯЛЬНОСТІ ПІРОТЕХНІЧНИХ ПІДРОЗДІЛІВ ДСНС УКРАЇНИ

Стаття присвячена актуальним проблемам професіографічного опису діяльності піротехнічних підрозділів ДСНС України. Наведений психологічний аналіз основних професійних завдань фахівців з піротехнічних робіт.

Ключові слова: піротехнік, розмінування, вибухонебезпечний предмет, професіограма, професійна діяльність.

Статья посвящена актуальным проблемам профессиографического описания деятельности пиротехнических подразделений ДСНС Украины. Приведен психологический анализ основных профессиональных задач специалистов по пиротехническим работам.

Ключевые слова: пиротехник, разминирование, взрывоопасный предмет, профессиограмма, профессиональная деятельность.

Постановка проблеми. Проблема вивчення особливостей діяльності в особливих та екстремальних умовах у даний час набуває все більш комплексного характеру, так як необхідність розробки цих питань продиктовано реаліями сучасного світу. Особливої уваги в системі ризиконебезпечних професій заслуговують піротехнічні підрозділи. Слід зазначити, що важке надбання колишніх військових часів залишає на сьогодні сучасну обстановку непередбачливою та становить реальну загрозу надзвичайних подій. Щороку в нашій державі вилучається та знешкоджується в середньому 70-100 тисяч давніх боєприпасів, причому тенденція до їх збільшення зростає. За авторитетними аналітичними даними на теперішній час на території держави мається близько 2,5 млн. тон сучасних боєприпасів, 1,5 млн. тон потребують утилізації. Сучасна обстановка зі зберіганням вибухових предметів та речовин непередбачлива, що становить реальну загрозу надзвичайних подій.

У зв'язку з цим, на сучасному етапі діяльність піротехнічних підрозділів набуває все більшої значущості та є найбільш запитаною та провідною серед рятувальних професій Державної служби надзвичайних ситуацій України.

Групи піротехнічних робіт, на які покладаються завдання щодо виявлення та знищення вибухонебезпечних предметів у визначених зонах відповідальності, знаходяться у складі Аварійно – рятувальних загонів оперативно – рятувальної служби цивільного захисту України. Діяльність цих фахівців пов'язана з організацією і проведенням пошуку,

вилучення, знешкодження, підйому, транспортування та знищення вибухонебезпечних предметів та характеризується високим рівнем особистої відповідальності, ризику та небезпеки.

Відповідно до даних, представлених українським незалежним центром політичних досліджень, за післявоєнний період під час проведення робіт з розмінування території України загинуло понад 130 фахівців та 1500 цивільних осіб. Відповідно до авторитетних заяв науковців на кожні 5 тис. знешкоджених мін припадає один загиблий та два травмованих сапера [1]. Зростання напруженості праці та особливості діяльності пред'являють особливі вимоги до кадрового потенціалу піротехнічних підрозділів. У системі ДСНС на теперішній час працює 482 піротехники, які мають кращий досвід ліквідації наслідків великомасштабних надзвичайних ситуацій, при цьому потреба до підбору, підготовки та супроводження професійної діяльності фахівців постійно зростає. Одним із найбільш перспективних напрямків ефективного управління персоналом є комплексний професіографічний аналіз діяльності працівників ризиконебезпечних професій.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питаннями розробки професійної програми займалися такі вчені, як Н.П. Анісімова, А.А. Вайсбург (1989), Н.Н. Захаров, Е.А. Клімов (1984), В.Г. Лоос (1980), В.Д. Симоненко (1989), Р.В. Шрейдер, В.Д. Шадріков (1981), та ін. На важливість вивчення професій з метою профорієнтації вказується у дослідженнях багатьох психологів: Н.Д. Левітова, І.К. Шпільрейна, С.Г. Геллерштейна, К.М. Гуревича, Є.О. Клімова, К.К. Платонова, Є.О. Мільєряна та інших. У прикладній та інженерній психології має досвід успішного проведення професіографічного аналізу діяльності фахівців операторських професій, як операторів АЕС, операторів АСУ (А.І. Галактіонов), пілотів, інструкторів цивільної авіації (І.В. Агапов), корабельних спеціалістів (Л.П. Криворучко), лікарів ревматологів (О.О. Ясько), та інших професій з високим рівнем небезпеки та відповідальності фахівців. Впровадження результатів професіографічних досліджень визнано одним із важливих компонентів ефективного стилю управління, отримало поширення у перспективних галузях науки та господарства, як транспорті, енергетиці, зв'язку та комунікації.

Все більше приділяється увага аналізу психологічних аспектів діяльності фахівців стресогенних професій М.С. Корольчуком, Г.Л. Антиповим, Р.А. Шпаком, Д.І. Сохадзе досліджено найбільш важливі психічні функції, стани та властивості особистості військових фахівців. Проаналізовано характер та психологічні причини помилок у бойовій роботі, визначені специфічні психологічні якості, які необхідні для забезпечення надійності службової діяльності. Питання індивідуально – психологічних особливостей кандидатів на посади з високим рівнем нервово – психічного навантаження розглядали А.І. Єна, В.В. Маслюк, В.М. Панченко

вказуючи, що одним із провідних чинників надмірного емоційного навантаження військовослужбовців є висока особиста міра відповідальності та велика ціна можливої помилки [7]. За даними психологічних досліджень Н.С. Корольчука, А.А. Телічкіна, В.А. Бодрова встановлено, що у військовослужбовців через відсутність якісного професійного відбору і недостатньої сформованості психологічних якостей виникають різні емоційогенні розлади, що знижують ефективність їхньої професійної діяльності. Вагомий внесок у вивчення індивідуально – психологічних особливостей та психічних станів працівників рятувальних професій зроблено В.М. Садковим, О.М. Собченко, А.М. Бандурка [6]. За висновками С.М. Миронця, до психологічних якостей особистості, що підвищують ступінь готовності до екстремальних умов діяльності належить сильний та врівноважений тип нервової системи, психологічна стійкість, толерантність до стресу, адекватна самооцінка особистості, відчуття особистої значущості, моральна нормативність, високий рівень фізичних та психічних ресурсів. Проблеми психології групи в напружених екстремальних умовах вивчалися А.Л. Журавльовим, Б.Ф. Ломовим, С.В. Саричевим. Вивчалися психологічні механізми забезпечення надійності групи, як джерела реалізації групового потенціалу при виконанні завдань в напружених умовах. Для членів високоорганізованих груп властиві детальна розробка спільних дій, розподіл функціональних обов'язків, авторитетність лідерів групи, здатність до саморегуляції групи в нестандартних умовах, ділова інтеграція та взаємодія у процесі діяльності [6]. Поряд з цим, при усій глибині вивчення професійно-важливих якостей працівників ризиконебезпечних професій бракує достатніх наукових результатів для складання повного психологічного уявлення про психологічні властивості фахівців, діяльність яких пов'язана з виявленням та знешкодженням вибухонебезпечних предметів та речовин. М.А. Михайлов дослідив основні методики розслідування кримінальних злочинів, які здійснюються шляхом підривання. Зроблено спробу щодо виявлення найбільш суттєвих професійних якостей працівників органів внутрішніх справ, що необхідні для успішного розкриття злочину а також професійно важливі психологічні якості, які необхідні для огляду місця вибуху, фіксації обстановки, пошуку залишків вибухового пристрою. При вивченні характерологічних особливостей військовослужбовців Збройних Сил РФ, проведеному у Щелковському навчальному центрі щодо відбору фахівців-саперів основними характерологічними якостями були визнані такі, як педантичність, емотивність, застрявання, гипертимність, відсутність тривожності та низькі показники дистимності [1].

Заслуговує інтересу методика вивчення професійно-важливих якостей категорій працівників з високим рівнем особистої відповідальності та ризику. Романова Е.С. при проведенні професіографічного аналізу популярних професій визначила, що роботи, пов'язані з викорис-

танням вибухових матеріалів, роботи в вибухо- та вогнебезпечних виробництвах передбачає розвинені сенсомоторні реакції, увагу, швидкість переключення уваги, зорову та слухову пам'ять, емоційну стійкість. Небажаними якостями відчуття тривоги, занепокоєння, стомлюваність, недбалість [1]. Проте, наявні професіографічні матеріали не задовольняють зростаючих запитів практики, що стосується професій системи ДСНС України. Проте, загальні методологічні підходи що використовувались у даних працях можуть аналогічно бути використані при проведенні психологічного вивчення професійної діяльності фахівців підрозділів піротехнічних робіт.

При тому, що у керівних документах повно відображені організаційні засади діяльності підрозділів ДСНС України, не мається вичерпного переліку професійно – важливих якостей та вимог, які пред'являються до діяльності працівників груп піротехнічних робіт аварійно – рятувальних підрозділів ДСНС України. Поряд із цим, як у ДСНС України так і у інших відомствах не вдалося знайти документів у яких описані професійно – психологічні вимоги до фахівців, робота яких пов'язана з використанням вибухових речовин.

З метою забезпечення відповідності психологічних якостей працівників умовам та характеру служби доцільно провести детальний професіографічний опис діяльності працівників аварійно – рятувальних служб. Для ДСНС України така постановка питання особливо актуальна у зв'язку з високими вимогами до психофізіологічних якостей працівників, викликаних небезпекою, напруженістю праці, короткими термінами підготовки персоналу. У вимогах спільного наказу Міністерства охорони здоров'я України і Державного комітету України по нагляду за охороною праці від 25.01.1995 року за №18/554 «Про затвердження Переліку робіт, де є необхідність у професійному відборі» визначені психофізіологічні показники професійного відбору фахівців для виробництва з високим рівнем небезпеки, у тому числі, пов'язаних з використанням вибухових речовин, а так само робіт на вибухо та вогнебезпечних виробництвах. Але не зважаючи на таку постановку питання в відомчих нормативно – правових актах не міститься переліку психологічних якостей та професійних вимог, які пред'являються до діяльності працівників з високим рівнем небезпеки та ризику.

Метою статті є висвітлити теоретико-психологічні питання професіографічного опису діяльності фахівців піротехнічних підрозділів України. Основними завданнями даної статті є: по-перше, - проаналізувати відповідні наукові джерела та розкрити сучасні підходи до вивчення проблеми професіографічного опису діяльності працівників різних професій, у тому числі екстремального профілю; по-друге, - розкрити особливості професійної діяльності фахівців піротехнічних підрозділів ДСНС України.

Виклад основного матеріалу з обґрунтуванням отриманих результатів. Аналіз наукової літератури показує, що термін "професіографія" походить від лат. "професіонал" - постійна спеціальність, яка служить джерелом існування, і грец. "графо" - пишу. Поняття "професіографія" включає професіографічне дослідження та його результат - професіограму. Професіографія є розділом двох наук - професіології і психології праці. Предметом професіографії є наукове дослідження, опис та проектування професій. Результат професіографічного дослідження оформлюється документом - професіограмою. В залежності від цілей дослідження професіографія (і професіограма) містить дані про проєктованої або про існуючі професії (або в проміжному варіанті про існуючі професії з проєктованими змінами та удосконаленнями в професійній діяльності) [3].

Професіографічне дослідження і складання професіограми є необхідними етапами всіх науково-дослідних і прикладних робіт в психології праці, інженерної психології, ергономіки та в ін. випадках вивчення праці в цілях його гуманізації. На думку К. Маркса об'єктом професіографії є все "прості моменти процесу праці" - доцільна діяльність суб'єкта праці, предмет і засоби праці - в їх цілісності, якісній і кількісній визначеності і конкретній віднесеності до даної професії, спеціальності і робочого місця [6].

Професіограма, як правило, містить характеристику: загальних відомостей про професії (найменування, призначення, обов'язки персоналу, показники результативності праці тощо); змісту діяльності (аналіз основних завдань, особливості потоків інформації, аналіз помилок і т. д.); засобів діяльності (тип засобів відображення інформації і органів керування, їх розміщення, огляд, досяжність до рукояток і т. д.); умов діяльності (санітарно-гігієнічних, соціально-психологічних, естетичних тощо); організації діяльності (вид і величина робочого навантаження, режим праці та відпочинку тощо); суб'єкта діяльності (завантаження функцій, функціональні стани, комунікативні особливості тощо). Психограма діяльності відображає вимоги і характеристики мотиваційних, когнітивних, емоційно-вольових, характерологічних та інших професійно важливих якостей суб'єкта праці [3].

Слід відмітити, що, незважаючи на велику кількість психологічних досліджень, присвячених вивченню окремих аспектів професійної діяльності фахівців екстремального профілю, на сьогодні відсутні дослідження, що стосувалися би професіографічного вивчення діяльності піротехнічних підрозділів, хоча праця саме цих фахівців є однією з найбільш небезпечних і ризикованих в межах ДСНС України.

Специфічні умови діяльності, особливості розв'язування завдань з розмінування обумовлюють ріст вимог до особистісних характеристик, психофізіологічних показників організму фахівців. Не-

від'ємною складовою вдосконалення психологічного забезпечення ефективної підготовки фахівців піротехнічних підрозділів є аналіз специфічних особливостей виконуваної діяльності фахівцями з піротехнічних робіт, ряду існуючих екстремальних факторів службової діяльності саперів, що дає змогу отримати більш цілісне уявлення.

Фахівець з розмінування (сапер) є особою, яка має відповідну спеціальну підготовку, атестована на здатність до проведення піротехнічних робіт і безпосередньо бере у них участь, має спеціальну фізичну та психологічну підготовку та відповідає за її підтримання.

Професійна діяльність груп піротехнічних робіт пов'язана з організацією і проведенням пошуку, вилучення, знешкодження, підйому, транспортування та знищення вибухонебезпечних предметів та характеризується високим рівнем особистої відповідальності, ризику та небезпеки [4].

Процес розмінування представляє собою проведення піротехнічних робіт, пов'язаних із очищенням місцевості від вибухонебезпечних предметів. У свою чергу, піротехнічні роботи визначаються як комплекс заходів пов'язаний із організацією і проведенням пошуку, вилучення, знешкодження, підйому, транспортування та знищення вибухонебезпечних предметів [4].

Відповідно до класифікації типів професій за Е.А. Клімовим працівників піротехнічних груп слід віднести до професії типу «людина-техніка» — об'єктом праці якої є технічні системи, машини, установки, матеріали. Серед схожих за змістом професій можуть бути токар, слюсар, шофер, конструктор, інженер, радіотехнік, збирач, та інші. З іншої сторони професію піротехніка, сапера можливо кваліфікувати за типом «людина-знакова система» — об'єктом праці якої є умовні знаки, шифри, коди, таблиці, тощо.

Екстремальність цього виду діяльності перш за все пов'язана з постійною необхідністю працювати з вибухонебезпечними предметами, що становлять високу загрозу життю, високим фізичним навантаженням, високим психоемоційним фоном роботи, необхідністю пересуватися у надто важкому обмундируванні, аналізувати великий потік інформації та приймати відповідальні рішення ціною життя, усвідомленням високого ризику, постійною підтримкою стану готовності, збереженням високої концентрації уваги протягом довгого часу. Сутність виконуваної трудової діяльності визначено законодавством України та Женевською конвенцією, статутами та відомчими нормативними актами [2].

При здійсненні професійної діяльності піротехнічного підрозділу у процесі виконання робіт виникають різні завдання, а саме [4]:

- ✓ планування завдань з розмінування місцевості;
- ✓ організація виконання завдань з розмінування місцевості;
- ✓ розвідка місцевості на наявність ВНП;

- ✓ маркування небезпечних ділянок місцевості, забруднених ВВП;
- ✓ пошук і знищення ВВП;
- ✓ облік і звітність завдань, що виконуються;
- ✓ проведення роз'яснювальної роботи серед населення.

Аналіз заходів піротехнічних робіт показує, що діяльність фахівців піротехнічних підрозділів на кожному з етапів має свої специфічні особливості [5].

Так, на етапі планування та організації завдань з розмінування місцевості успішне виконання таких заходів вимагає від фахівців розвитку аналітичних навиків, гнучкості та багато варіативності оцінок подій, здатності швидко оперативно реагувати, розвитку навиків абстрактного мислення.

При виконанні розвідки піротехнічними підрозділами головним для спеціалістів є висока фізична підготовка, здатність до подолання великих відстаней, готовність віддати багато часу і сил заради досягнення мети, висока концентрація уваги на довгий час, наполегливість, сміливість, дисциплінованість, витримка, здатність діяти поодиноці, без оглядки на оточуючих.

Етап суцільного розмінування вимагає від фахівців протягом тривалого часу виконувати роботу без помітного зниження показників уваги та загальної працездатності, спостережливості, обережності, вміння долати розгубленість і страх, при усвідомленні небезпеки, дисциплінованість, здатність діяти поодиноці, тощо.

Під час пошуку та знищенні вибухонебезпечних предметів головним для фахівців піротехнічних підрозділів є знання правил техніки безпеки, характеристики, будови, принципу дії вибухонебезпечних предметів, порядок виконання робіт та безумовного дотримання заходів безпеки [5].

Таким чином, під час виконання завдань за призначенням працю саперів (розмінування) можна прирівняти до тяжкої (надтяжкої) фізичної праці, яка в більшості випадків виконується під впливом різноманітних фізичних та психологічних чинників. Специфіка фахової діяльності саперів (розмінування) зумовлена роботою в особливих та екстремальних умовах, з високим фізичним навантаженням, високим психоемоційним фоном роботи, необхідністю пересуватися у надто важкому обмундируванні, аналізувати великий потік інформації та приймати відповідальні рішення ціною життя, усвідомленням високого ризику, постійною підтримкою стану готовності, збереженням високої концентрації уваги протягом довгого часу – все це збільшують вираженість змін функцій організму при нервово-психічній напрузі [1].

Професійне середовище вимагає від фахівців піротехнічних підрозділів високої підготовки, та готовності до максимального використання психофізіологічних резервів та можливостей організму.

Висновки. Науково обґрунтований підбір кадрів починається з складання професіограми - переліку вимог, що висувуються даною професією, спеціальністю і посадою до людини. Професіографія представляє собою технологію вивчення вимог професії до особистісних якостей, психофізіологічних характеристик, соціально-психологічних показників, природних задатків і здібностей, ділових якостей, професійних знань і вмінь, стану здоров'я людини. Особливу увагу при вивченні різноманітних видів діяльності заслуговують ризиконебезпечні професії. Професійна діяльність фахівців екстремального профілю виконується при небезпечних, складних умовах, що зумовлює постійне зростання вимог до працівників. Професіографічний опис охоплює різні сторони конкретної професійної діяльності. Складання діяльності працівників груп піротехнічних робіт аварійно-рятувальних підрозділів неможливе без детального розгляду завдань, конкретних операцій та особливостей професійної діяльності саперів. Саме на підставі аналізу особливостей завдань праці формуються уявлення щодо системи необхідних індивідуально-психологічних якостей, психологічних станів та особливостей фахівців. У свою чергу, знання особистісних характеристик піротехніків забезпечують якісне комплектування підрозділів, виконання соціально-психологічних заходів, а також сприяють вирішенню завдань навчально-виховного процесу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Досвід організації психологічної роботи під час ведення збройних конфліктів, підготовки та виконання миротворчих завдань : [збірник інформаційно-аналітичних матеріалів / під заг. ред. І.М. Чубенка]. – Київ, 2013. – 94 с.
2. Екстремальна психологія : [підручник / за заг. ред. проф. О. В. Тимченко]. – Х.: УЦЗУ, 2007. – 502 с.
3. Иванова Е. М. Основы психологического изучения профессиональной деятельности / Е. М. Иванова. – М. : «Речь», 1987. – 325 с.
4. Інструкція з організації та проведення робіт з розмінування місцевості на території України підрозділами та спеціалізованими підприємствами МНС № 791 від 20.09.2010
5. Новиченко И. П. Пиротехнические работы. Организация и ведение работ по обнаружению, откопке, обезвреживанию и уничтожению боеприпасов в населенных пунктах / И. П. Новиченко, Н. М. Лопатин, Н. С. Поляков. – М. : Военное издательство Министерства обороны СССР, 1967. – 297 с.
6. Основи психологічного забезпечення діяльності МНС : [підручник / Ю. В. Александров, М. В. Болотських, О. П. Євсюков та ін. / за заг. ред В. П. Садкового]. – Х. : УЦЗУ, 2009. – 244 с.
7. Панченко В. М. Індивідуальні психофізіологічні відмінності та їх значення при професійному відборі кандидатів на військову службу

бу в особливих умовах: дисертація канд. біол. наук: 03.00.13 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2003.

8. Поляков І. О. До проблеми вивчення професійно важливих якостей рятувальників гірських пошуково-рятувальних загонів МНС України / Поляков І. О. // Матеріали наук.-практ. конф. «Актуальні проблеми сучасної психології та педагогіки вищих навчальних закладів МВС України» (19 листопада 2010 р. м. Харків). – Х. : ХНУВС, 2010. – С. 117–121.

УДК 159.95

Землянська О.В., д. психол. н., професор, професор кафедри соціології та психології Харківського національного університету внутрішніх справ

ПРОБЛЕМА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ КЕРІВНИКА ПІДРОЗДІЛУ ОРГАНУ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

У статті показано, що вимоги до розумової діяльності керівника підрозділу органів внутрішніх справ постійно зростають. У цих умовах покладатися на одну природну силу розуму не можна. Необхідне надходження свіжих знань, а також високо розвинута інтелектуальна культура. Ефективність мислення в управлінському аспекті спирається на глибоку внутрішню культуру, широкі знання і всебічний професійний досвід. Тільки тоді керівник здатний ефективно вирішувати професійні та соціально значимі задачі.

Ключові слова: культура, інтелектуальна культура, знання, професійний досвід, світоглядні принципи.

В статье показано, что требования к умственной деятельности руководителя подразделения органов внутренних дел постоянно возрастают. В этих условиях полагаться на одну естественную силу ума нельзя. Необходимое поступление свежих знаний, а также высокоразвитая интеллектуальная культура. Эффективность мышления в управленческом аспекте опирается на глубокую внутреннюю культуру, широкие знания и всесторонний профессиональный опыт. Только тогда руководитель способен эффективно решать профессиональные и социально значимые задачи.

Ключевые слова: культура, интеллектуальная культура, знания, профессиональный опыт, мировоззренческие принципы.

Культура (від лат. cultural) – 1) сукупність досягнень людського суспільства у виробничому, суспільному і духовному житті; рівень таких досягнень у визначену епоху в якого-небудь народу; рівень ступінь розвитку якої-небудь галузі виробничої або розумової діяльності, наприклад, культура інтелектуальних процесів; 2) освіченість, вихованість і т.д.

Культура в широкому змісті – це усе, що створено людиною – сукупність духовних, матеріальних, інтелектуальних і емоційних рис, що